

ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

У процесі розвитку цивілізації відбуваються корінні зміни в багатьох сферах суспільного життя. Право, як комплексний та найбільш ефективний регулятор суспільних відносин, безпосередньо сприймає ці зміни, трансформується під їх впливом, та, в свою чергу, вводить їх у певні рамки. Ці рамки визначаються базовими правовими принципами. У часи найбільших історичних зламів неминуче відбувається трансформація і самих принципів права, що призводить до суттєвої зміни системи координат, в яких розвивається суспільство. Метою цієї статті є дослідження еволюції принципу державного суверенітету у його співвідношенні з принципом захисту прав людини в сучасних умовах світової глобалізації.

Останні десятиліття демонструють множинність підходів до проблеми суверенітету окремих держав – від визнання його безперечної цінності (Л. Фрідман, І.І. Лукашук, Н.А. Боброва, А.Х. Саїдов, О.А. Гаврилов, Н.В. Сільченко, М.Н. Марченко) до відстоювання тези про необхідність його обмеження, в тому числі правами людини (Л.Мартин, Н.Луман, Г.Кісінджер, М.Гленон, М.І. Абдулаєв, С.А. Комаров, М.А. Федотов, Л.С. Явич).

За точку відліку нашого дослідження візьмемо 1648 рік, коли було укладено так званий Вестфальський мир, що поклав край війнам між протестантами і католиками та документально зафіксував концепцію державного суверенітету, визнавши право кожної держави одноосібно здійснювати верховну владу в межах власної території, виконувати функції верховного арбітра і законодавця в сфері власної територіальної юрисдикції. Надалі принцип поваги суверенітету держави знайшов своє відображення у цілому ряді міжнародних угод і декларацій та був покладений в основу одного з базових міжнародно-правових документів ХХ століття – Статуту ООН. Тривалий час міжнародне право ґрунтувалося саме на принципах абсолютної суверенності та рівності держав між собою. І дотепер у деяких джерелах суверенітет трактується як «повна незалежність держави від інших держав в її зовнішніх і внутрішніх справах» [1, с.597].

Друга половина ХХ ст. проходила під знаком гуманізації міжнародного права. Прийняття у 1948 р. (рівно через триста років після виникнення вестфальського світового простору) Загальної декларації прав людини започаткувало новий етап розвитку людства. Як підкреслив С.С. Алексєєв, ми стаємо свідками переходу від «права держави» до «гуманістичного права» або права громадянського сус-

пільства, в якому дотримання прав людини стає одним з найважливіших, якщо не найважливішим пріоритетом [2, с.72].

Таким чином, в останні десятиліття виникла ситуація, коли в міжнародному праві поруч з іншими співіснують два вказаних принципи, кожен з яких претендує бути універсальним та вищим за своїм значенням. Цілком зрозумілим і актуальним у сучасних умовах є вирішення питання про співвідношення даних принципів.

Про актуальність цього питання свідчить, наприклад, той факт, що Генеральний секретар ООН у своїй доповіді на 54 сесії Генеральної асамблеї ООН 27 березня 2000 р. зауважив: «Ми стоїмо перед справжньою дилемою. Мало хто заперечуватиме проти того, що і захист людини, і захист суверенітету – це принципи, які ми повинні підтримувати. На жаль, це не підказує нам, який принцип повинен превалювати, коли між ними виникає колізія» [3, п.218].

Ще на початку 80-х рр. XX ст. домінував підхід, озвучений С.Хофманом: «при основоположному принципі суверенності держави інтервенція з метою вплинути не на зовнішню міжнародну поведінку об'єкта, а на його внутрішні справи, безумовно повинна бути розцінена як протиправна» [4, с.10–11, 95]. Отже, досить тривалий час навіть при наявності міжнародних документів, що регламентують стандарти в галузі прав людини, державний суверенітет все ж залишався фактором, який стримував втручання у внутрішні справи конкретних держав, коли мова йшла про порушення ними прав і свобод людини і громадянина. Хоча, наприклад, вже у статутних документах Ради Європи, заснованої у 1949 р., жодного разу не згадується про суверенітет або невтручання у внутрішні справи іншої держави.

Ситуація починає змінюватися у 90-х рр. Після успіху операції «Буря в пустелі» виникла так звана «активістська доктрина», що зводила втручання міжнародних інституцій, зокрема – ООН в ранг універсального і єдино правильного засобу вирішення найскладніших проблем в міждержавних і навіть внутрішньодержавних відносинах. Про це, зокрема, йшлося у програмній заяві Генерального секретаря ООН Бутроса Бутроса Галі [5].

Добре відомі події 11 вересня породили новий підхід до вирішення глобальних проблем – застосування превентивних ударів по території держав, що становлять небезпеку для світового порядку. Вперше чітко і відверто концепція превентивних ударів була сформульована в «Новій доктрині національної безпеки США», опублікованій у вересні 2002 р. Деклароване США право на превентивні удари розглядається ними як природне продовження права держави на самооборону. Подібна позиція знаходить і наукове обґрунтування. Так, відомий американський політолог

Г.Кісінджер вважає, що «головною перешкодою на шляху до загального миру і справедливості є традиційні принципи суверенітету і невтручання у внутрішні справи інших держав» [6, с.263]. Майкл Гленон, один з американських ідеологів, що працюють в цьому напрямі, вважає, що «творці істинно нового світового порядку повинні покинути ці повітряні замки і відмовитися від уявних істин, що виходять за межі політики, таких, наприклад, як теорія справедливих воєн або уявлення про рівність суверенних держав. Ці та інші застарілі догми ґрунтуються на архаїчних уявленнях про універсальну істину, справедливість і мораль. Вкрай руйнівною похідною природного права є ідея рівної суверенності держав. Ставлення до держав як до рівних заважає підходити до людей, як до рівних» [7, с.4].

Розглянута нами еволюція розвитку міжнародних пріоритетів демонструє поступову ерозію принципу державного суверенітету. Останніми роками з'являється все більше прихильників того, що старе міжнародне право, яке було породжене біполярним поділом світу, реаліями Ялтинських угод і в основі якого лежав принцип непорушності суверенітету та невтручання у внутрішні справи держав, вже не відповідає реаліям сьогодення. Фактично на наших очах відбувається зміна суб'єктного складу міжнародного глобалізованого права. У новітніх дослідженнях акцент робиться на тому, що на зміну міжнародному праву, яке регулює відносини між державами та зорієнтоване на забезпечення світового порядку, повинно прийти «world law» – світове право, яке більше відповідає глобальному суспільству людей, ніж співтовариству держав [8, с.547].

Обмеження і навіть скасування державного суверенітету обґрунтовується в наукових дослідженнях цілком гуманними міркуваннями. Так, на думку С.Хофмана, не всі держави в сучасному світі підготовлені до виконання таких основних функцій суверенної влади, як захист життя і майна своїх громадян і гарантія їх мінімальних свобод. Деякі з суспільств, яким не вдалося створити стабільні та ефективні державні системи, стали ареною етнічних, кланових і релігійних конфліктів та перетворилися на центри регіональної та світової нестабільності. Держава, яка нездатна виконувати покладені на неї функції, фактично втрачає права суверена. Автор виділяє три категорії держав, які потребують втручання міжнародної спільноти:

- держави, що «не відбулися» (failed), де ворожнеча між племенами і кланами призвела до неможливості функціонування будь-якої центральної влади (наприклад, Сомалі, Ліберія);
- «кризові» держави (troubled), де органи центральної влади тривалий час не можуть встановити хоча б номінальний контроль

над значною частиною території і в яких часто змінюються правлячі верхівки (Судан, Шрі-Ланка, Руанда);

– «злочинні» держави (murderous). Їх відмітна особливість – відверто репресивна політика центральної влади відносно окремих груп населення (Ірак і Гаїті в 1991–1994 рр.) [9, с.35–37]. Як бачимо, погляди автора на вказану проблему суттєво змінилися порівняно з 80-ми рр. XX ст., коли він відстоював принцип невтручання у внутрішні справи суверенних держав.

Отже, згідно з новими концепціями, Захід має право захищати права людини в країнах, де вони порушуються, вчиняючи гуманітарні інтервенції. Значна кількість населення в США та деяких інших країнах вважають, що настав час притягти до відповідальності ті політичні режими, які зневажають елементарними правами людини, є причиною внутрішніх і міжнародних конфліктів, загрожують національній, регіональній і міжнародній безпеці. Ця позиція обґрунтовується тими міркуваннями, що абсолютизація державного суверенітету в сучасних умовах не стільки сприяє засудженню втручання у внутрішні справи інших держав, скільки використовується диктаторськими режимами для виправдання свавілля в країні та підготовки до зовнішньої агресії [10, с.12].

Таким чином, принцип дотримання державного суверенітету пропонується замінити принципом «глобального управління», при якому розв'язання внутрішніх державних конфліктів в умовах глобалізованого світу розглядається як частина системи забезпечення глобальної безпеки і прав людини [11].

Втім, переваги даного підходу не є абсолютно очевидними і викликають декілька заперечень:

1. Оскільки Статут ООН забороняє розв'язання війни між державами, це положення можна обійти, прикриваючи агресивні дії щодо тих чи інших держав розмовами про «гуманітарну інтервенцію» або «превентивний удар». Це відкриває шлях для зведення рахунків з «незручними» для окремих країн режимами та для вирішення власних потреб (наприклад – енергетичних) за рахунок більш слабких держав.

2. Подібний підхід руйнує систему міжнародного права, яка побудована на принципі суверенної рівності держав. Фактично пропонується поділ держав на першосортні та другосортні, перші з яких позиціонуються як міжнародні арбітри, що вирішують, які з держав світу заслуговують на повагу, а які можуть бути обмежені в суверенних правах або іншим чином покарані. Можна погодитись з Н.Нарочницькою стосовно її тези про те, що якщо держава, яка ні на кого не нападає і нікому не загрожує, чомусь повинна бути «примусово роззброєна», то це свідчить про кризу правосвідомості і принципу суверенної рівності та демонструє сучасний прояв соціал-дарвінізму [12, с.45].

3. Великою проблемою сучасного міжнародного права (в тому числі це стосується захисту прав людини) є його переважна зорієнтованість на західні етичні та правові стандарти, що породжує численні непорозуміння [13, с.25–26]. Недавні заворушення в мусульманському світі як реакція на зображення в західній пресі пророка Мухаммада ілюструють конфлікт між принципом свободи слова (в його західній інтерпретації) та принципом ідеологічної (в даному випадку – релігійної) толерантності. Якщо руйнуються базові принципи міжнародного права (до яких слід віднести і принцип державного суверенітету), то тероризм фактично легітимізується новим світовим порядком. Антиглобалісти, проводячи свої акції проти найрозвиненіших країн, можуть виправдовувати їх так само необхідністю захисту прав людини (тільки тієї людини, яка не входить до числа так званого «золотого мільярду»).

4. Новітня історія показує: посягання на суверенітет цілком ймовірно може спричинити розпад держави, що практично завжди породжує акти масового насильства, порушення прав громадян або навіть геноцид. Отже, заходи, спрямовані на захист прав людини, фактично можуть призвести до ще більшого порушення вказаних прав. Слід визнати, що суверенна держава, будучи гарантом незалежності окремих осіб і соціальних груп від зовнішнього тиску, навіть порушуючи їх права, все ж залишається меншим злом, ніж іноземна інтервенція [14, с.115–125].

5. Крім проблеми захисту прав людини, яка, безумовно, є однією з найважливіших, в сучасному світі існує безліч інших проблем: розповсюдження ідеологій фундаменталізму, ксенофобії і расизму, дискримінація за ознаками статі, релігії, віку та інвалідності, поглиблення прірви між багатими і бідними, руйнування навколишнього середовища в перенаселеному світі, організована злочинність і корупція в політиці тощо. Порушення принципу суверенітету держави, навіть маючи цілком гуманне обґрунтування, створює дуже небезпечний прецедент і знижує рівень захисту будь-якої держави від зовнішнього втручання. Якщо сьогодні це робиться з метою захисту прав людини, то завтра можлива інтервенція під гаслом захисту екології або з інших причин.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що принципи права (в тому числі міжнародного) складають певну систему, яка може бути зруйнована абсолютизацією одних положень і нехтуванням інших. Держава є особливим суб'єктом, який, між іншим, покликаний регулювати політичну боротьбу різних елементів політичної системи, забезпечувати правопорядок і законність, гарантувати права, свободи і реалізацію законних інтересів громадян. Саме тому держава наділяється особливою (суверенною) владою [15, с.126]. Крім того, держава є наріжним каменем міжнародного порядку і повинна сприйматися тільки в цілісному і непорушному вигляді. Слід

погодитись з тим, що без визнання принципу державного суверенітету як основи міжнародної законності і правопорядку світ ризикує бути втягнутим в новий виток глобальної боротьби за владу.

Що стосується захисту прав людини, міжнародна спільнота повинна знайти нові форми впливу на держави, які недостатньо приділяють уваги цьому питанню (поряд з вже існуючими санкціями ООН, які включають ембарго на поставки зброї, введення торгових і фінансових обмежень, переривання повітряних і морських зв'язків та дипломатичну ізоляцію). В будь-якому разі міжнародне право має залишатися всеохоплюючим і рівним масштабом поведінки, при реформуванні міжнародних інституцій слід відстоювати принципи рівності суверенітету, невтручання у внутрішні справи і врегулювання конфліктів мирним шляхом.

Список літератури: 1. Словарь иностранных слов и выражений. М., 2000. 2. Алексеев С.С. Философия права. М., 1997. 3. Доклад Генерального секретаря ООН A/54/2000. М., 2001. 4. Intervention in World Politics. Ed. By Hedley Bull. Oxford. 1984. 5. Ghali B. B. An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peacekeeping. N. Y.: UN Department for Public Information, 1992. 6. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002. 7. Зорькин В.Д. Апология вестфальской системы // Российская газета. – 13 июля 2004 г. 8. International Affairs. Vol. 75, 1999, N3, July. 9. Hoffmann S. The Politics and Ethics of Military Intervention // Survival. 1996. Vol. 37, №4. 10. Явич Л.С. О философии права на XXI век // Правоведение. 2000. №4. 11. Falk R., Kim S., Medovitz S. The UN and Just World Order. Boulder: Westview, 1991. 12. Н. Нарочницкая Россия в новых геополитических реальностях // Международная жизнь. 2003. №11. 13. Яновский Р. Глобальные изменения и социальная безопасность. М., 1999. 14. Gamba V. Justified Intervention?: A View from the South // Emerging Norms of Justified Intervention. L. Reed, C. Keyesen (eds.). Cambridge (Mass.), 1993. 15. Колодій А.М. Принципи права України. К., 1998.

Надійшла до редакції 14.06.06

В. О. Єлфімов

АДАТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА МУСУЛЬМАНСЬКИХ НАРОДІВ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ В КРАЇНАХ СНД

Адат є системою норм-звичаїв, які історично сформувалися у мусульманських народів світу й досі слугують джерелом права. Якщо у слов'янських народів звичаєве право складалося з норм-звичаїв, які здобули легітимацію і легалізацію спочатку на рівні старійшин, вождів роду і племені, а потім держави, то адатське право пройшло той же шлях у мусульманських народів. При цьому воно вплинуло на формування мусульманського права, сприйнявши від останнього, в свою чергу, деякі елементи. Адатське право також знайшло відтворення в деяких нормах сучасного чинного законодавства країн СНД, населення яких є мусульманським за релігійною приналежністю.

До дослідження адату зверталися дореволюційні і сучасні російські вчені, здебільшого етнографи, історики. Є й праці, що мають юридичну спрямованість, однак вони стосуються окремих мусульманських народів (А.С. Абубакаров, М.С. Араснукаєва,